

Handboek functionele psychiatrie

dr. J.E. Hovens (red.)

© De Tijdstroom uitgeverij, 2008. De auteursrechten der afzonderlijke bijdragen berusten bij de auteurs.
Omslagontwerp: Cees Brake bno, Enschede

Uitgegeven door De Tijdstroom uitgeverij BV, Postbus 775, 3500 AT Utrecht.
Internet: www.tijdstroom.nl
E-mail: info@tijdstroom.nl

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich gaarne aanbevolen.

Waar dit mogelijk was is aan auteursrechtelijke verplichtingen voldaan. Wij verzoeken eenieder die meent aanspraken te kunnen ontlenen aan in dit boek opgenomen teksten en afbeeldingen, zich in verbinding te stellen met de uitgever.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stbl. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW Amstelveen.

Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 978 90 5898 136 3
NUR 875

Inhoud

Inleiding — 7

Hoofdstuk 1 — 11

Van beweging naar intentie: een nieuw model voor het ontstaan van psychiatrische stoornissen

Jacques van Hoof

Hoofdstuk 2 — 27

Desorganisatie: een bruikbaar begrip in de psychiatrie?

Ron Hijman en Steven Bakker

Hoofdstuk 3 — 37

Hallucinaties

André Aleman

Hoofdstuk 4 — 47

Wanen

Frank van der Heijden, Hans Hovens en Mark van der Gaag

Hoofdstuk 5 — 61

Remming en ontremming

Ralph Kupka en Debbie de Been

Hoofdstuk 6 — 73

Anhedonie

Anton Loonen, Hans Hovens en Leo Timmerman

Hoofdstuk 7 — 87

Woede: een emotie buiten het brein?

Siegfried Tuinier, Willem Verhoeven en Jos Egger

Hoofdstuk 8 — 101

Angst

Peter Muris, Jorg Huijding en Birgit Mayer

Hoofdstuk 9 — 113

Obsessies, intrusies en andere ongewenste gedachten

Eric Rassin

Hoofdstuk 10 — 125

Compulsies

Harold van Megen

Hoofdstuk 11 — 139

Slaap en slaapstoornissen

Anton Loonen

Hoofdstuk 12 — 149

Malaise en moeheid

Arthur Van Gool, Esther Knijff en Hemmo Drexhage

Hoofdstuk 13 — 167

Verlangen en hunkering

Ingmar Franken

Hoofdstuk 14 — 177

Persoonlijkheid en persoonlijkheidsstoornis

Hans Hovens en Anton Loonen

Hoofdstuk 15 — 189

Psychiatrie bij verstandelijk gehandicapten

Willem Verhoeven en Siegfried Tuinier

Personalia — 203

Literatuur — 207

Register — 255

Inleiding

In 2004 en 2006 verschenen het *Handboek Neurobiologische Psychiatrie* (Hovens e.a., 2004) respectievelijk het *Handboek Psychologische Psychiatrie* (Hovens & Van Megen, 2006) en dan nu als sluitstuk van een trilogie het *Handboek Functionele Psychiatrie*. Geen van de drie adjectieven verwijst naar een algemeen erkend deelgebied van de psychiatrie. Als zodanig bestaat er geen neurobiologische of psychologische psychiatrie. Functionele psychiatrie verwijst echter geenszins naar het verouderde begrip functionele psychosen, zoals vroeger psychotische stoornissen werden genoemd waarvoor geen lichamelijke oorzaak kon worden aangewezen.

De gedachte achter de eerste twee boeken was niet meer of minder dan dat in de tegenwoordige verklaringsmodellen voor psychiatrische stoornissen er gebruik wordt gemaakt van een neurobiologisch of van een psychologisch model. Het streven was beide uitgangspunten zo scherp mogelijk naar voren te halen.

Dat geldt ook voor het *Handboek Functionele Psychiatrie*. Het woord functioneel is uit de hedendaagse psychiatrie niet meer weg te denken. En het is zeker niet alleen een eigen vondst. Misschien dat het begrip in zwang is geraakt met de komst van de functionele magnetic resonance imaging (fMRI), waarmee de werkende hersenen in beeld gebracht kunnen worden. Maar veel langer geleden, feitelijk in de jaren dertig van de vorige eeuw, werden door de Russische neuropsycholoog Alexander Romanovitsj Luria (1902-1977) de psychologische processen in de hersenen al in kaart gebracht door daarbij de neuroanatomie te betrekken. Zijn *The working Brain* (Luria, 1973) is nog steeds de moeite waard als introductie op hoe onze hersenen werken.

In dezelfde periode verschenen onder redactie van de in Wenen geboren neuropsycholoog en neurochirurg Karl Pribram (1919) – op dat moment hoogleraar psychologie en psychiatrie aan de Stanford University in Californië en inmiddels met emeritaat – vier delen met klassieke teksten over de functies van de hersenen (Pribram, 1969). Pribram publiceerde onder meer over de relatie tussen het limbisch systeem en de frontale cortex, maar hij is vooral bekend om zijn zogeheten holonomische hersentheorie, die als een voorloper van de neurale netwerken gezien kan worden (Pribram, 1971).

Daarmee kan men het *Handboek Functionele Psychiatrie* een gedegen historische achtergrond niet ontzeggen. Maar er is wel iets meer. Griesinger (1817-1868) twijfelt niet in zijn *Die Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten* (1871), dat de psychiatrische stoornissen ooit gerelateerd kunnen worden aan anatomische substraten, maar hij kan ze nog niet onderbrengen en daarom zal de psychiatrie ‘*wohl noch lange ein eigener Wissenszweig innerhalb der Medizin bleiben; ihre abgesonderte Behandlung gibt dem Ärzte auch Anlaß sich auf dem Gebiete des Seelenlebens, von dem sonst leider so wenige Nachrichten in den gewöhnliche Kreis der medizinischen Studien hinauszulangen, wenigstens einigermaßen zu orientieren*’. Die twijfel is wel gezaaid, met name in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, toen de antipsychiatrie maatschappelijke omstandigheden aanwees als de oorzaak van psychiatrische problemen. Helemaal ongelijk hadden zij overigens niet, nu we zien dat sociale tegenslagen een behoorlijke rol spelen bij schizofrenie (Selten & Cantor-Graaf, 2005; Veling e.a., 2007) en bij depressie (Gilbert e.a., 2002). Maar

de tijd dat maatschappelijke of familiale problemen gezien werden als de enige oorzaken, ligt gelukkig achter ons. In de hierboven genoemde literatuur wordt een koppeling gelegd met neurobiologische systemen in de hersenen. Niemand heeft tegenwoordig nog het idee dat de hersenen zich alleen ontwikkelen door invloeden van buitenaf. Er is ook iets in de hersenen dat van belang is bij de ontregeling van gedrag in de meest ruime zin van het woord. Kahn (2006, 2008) demonstreert dat misschien nog wel het fraaist in de populair geschreven *Onze hersenen* en *In de spreekkamer van de psychiater*.

Bij verschillende ziektebeelden is wel aangetoond dat er neuroanatomische afwijkingen bestaan. Zo zijn de hersenventrikels bij schizofrenie vaak duidelijk verwijd, is de thalamus vaak kleiner, en is bijvoorbeeld bij schizofrenie, depressie en bij de posttraumatische stresstoornis de hippocampus vaak gekrompen. Belangrijker dan het vaststellen van dergelijke afwijkingen is de oorzaak van deze neuroanatomische verschillen. Daarvoor worden talrijke hypothesen opgesteld, die nauw verwant zijn aan neurobiologische processen waarbij de neurotransmitters als communicatoren van groot belang zijn. Juist de afwijkingen in deze functionele systemen leiden vermoedelijk tot de afwijkingen. Bovendien toont onderzoek met onder meer fMRI aan, welke hersengebieden betrokken zijn bij welke functies. Op grond daarvan neemt men aan dat corticale en subcorticale circuits, die onderling met elkaar communiceren via neurotransmitters, van belang zijn om gedrag en psychiatrische stoornissen te begrijpen. Onderzoek in de neurochemie (onder meer Siegel e.a., 2005) en de moleculaire genetica (onder meer Rosenberg e.a., 2007) is daarbij onontbeerlijk.

Neurochemie en neurobiologie alleen verklaren echter ons gedrag niet. Die geven hooguit aan waar de normale grenzen liggen en waar die overschreden worden en tot psychopathologie verworden. Inmiddels is aangetoond dat niet alleen deze processen de ervaringen en het gedrag beïnvloeden, maar ook dat omgekeerd ervaringen en gedrag het neurobiologisch proces beïnvloeden. Van der Heijden e.a. (2008) noemen dat het top-downproces. Zo blijkt er interactie te bestaan tussen de verschillende factoren. Dit maakt ons functioneren des te fascinerender. Het biopsychosociale model blijkt zich probleemloos in een neuroscience omgeving te kunnen voegen.

Functionele psychiatrie gaat dus over processen die ons bestaan verzekeren. Door diverse oorzaken, zoals erfelijkheid, spontane mutaties of nare levenservaringen, raken die processen uit balans, waardoor ze afwijkingen gaan vertonen van wat normaal is. Die processen vinden plaats in onze hersenen, in corticale en subcorticale circuits die met elkaar op complexe wijze neurale netwerken vormen. Edelman en medewerkers (Edelman, 1992; Edelman & Tononi, 2000) probeerden al eerder ons bewustzijn te verklaren vanuit deze neurale netwerktheorie. Het is een kleine stap om gedragsprocessen en afwijkingen daarin proberen te vangen.

Dat de psychiatrie deze neuroscience nog niet helemaal geïncorporeerd heeft, hoeft geen verbazing te wekken. Pas de laatste twintig jaar houden gedragswetenschappers en psychiaters zich hiermee intensief bezig. Een belangrijke blokkade in de psychiatrie is de classificatiestrijd geweest. In de geschiedenis van de geneeskunde en de psychiatrie is er altijd een sterke tendens geweest ziekten te classificeren. De Zwitserse arts en verzamelaar Felix Plater (1536-1614) – over wie Emmanuel Le Roy Ladurie (1996, 2003) een lezenswaardige familiegeschiedenis schreef – was wellicht de eerste die in de geneeskunde ziekten classificeerde op basis van symptomen, oorzaken en behandelingen. Zijn lijvige driedelige *Praxeos medicae*, waarvan mijn editie uit 1736 dateert, is echter voor de huidige psychiater niet meer gemakkelijk toegankelijk (Plateri, 1602). Ongeveer tweehonderd jaar later levert de Franse arts en botanist François Boissier

de Sauvages de Lacroix (1706-1767) in zijn *Nosologia methodica sistens morborum classes* een soortgelijke prestatie, waarbij hij ziekten naar symptomen indeelt. Het is een tijd waarin classificeren hoogtij viert. Boissier de Sauvages correspondeert druk met Carl Linnaeus (1707-1778), wiens taxonomie de tand des tijds heel goed doorstaan heeft. Sindsdien is classificeren ook in de geneeskunde en in de psychiatrie niet meer weggeweest. Alleen in de psychiatrie was dit extra problematisch, want voor de ziektebeelden was geen stoffelijk substraat te vinden. Het gevolg van de classificaties was veel strijd om wat nu het wezenlijke kenmerk van een bepaalde stoornis was. Onderling bleven er grote meningsverschillen bestaan. De tussenbeoordelaarsbetrouwbaarheid was gering totdat in 1980 de derde editie van de *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* verscheen (APA, 1980). Inmiddels wordt wereldwijd de vierde gereviseerde editie (APA, 2000) gebruikt. De vijfde is op komst. Hoewel door de DSM de onderlinge communicatie aan betrouwbaarheid enorm won, is er van meet af aan veel kritiek geweest op de validiteit van het systeem. Ook dat is niet verwonderlijk, want nog steeds is het stoffelijk substraat niet aanwezig.

Toch is de kritiek op de DSM niet onterecht. We kunnen dan wel betrouwbaar communiceren over specifieke psychiatrische stoornissen, maar weten we eigenlijk wel waar we het over hebben? De diverse psychiatrische stoornissen zijn over het algemeen niet goed afgrensbaar, hebben soms dezelfde symptomatologie maar zijn wellicht andere ziektebeelden, of ze hebben juist veel symptomen met elkaar gemeenschappelijk. Van Praag en medewerkers riepen al in 1987 op om meer aandacht te besteden aan de symptomen in plaats van aan syndromen (Van Praag e.a., 1987). Daarmee bedoelden de auteurs ook dat er aandacht moest zijn voor de onderliggende processen. En juist over die processen, die functionele processen, gaat dit boek.

De auteurs werden uitgedaagd om zich op een voor hen nieuw terrein te begeven en afstand te doen van het syndroom waar zij zo mee vertrouwd waren. Dat dit mogelijk is, bewijst niet alleen dit boek, maar ook een recent boek van Aleman en Larøi (2008). Zij zijn zeker niet de enigen die de materie op deze manier bekijken. Deze manier van kijken doet een groot beroep op de creativiteit van de auteurs. In tegenstelling tot beide andere *Handboeken*, kon de auteurs geen dwingend format opgelegd worden. Evenmin kon verwacht worden dat zij hun onderwerp uitputtend zouden kunnen behandelen, want juist bij symptomen is er veel overlap denkbaar tussen de ziektebeelden. In wezen werd hen gevraagd conceptueel mee te denken over een nieuwe psychiatrie die op zoek is naar modellen voor symptomen, die zich in verschillende ziektebeelden kunnen manifesteren. Daardoor hebben de hoofdstukken in dit boek veel meer het karakter van wetenschappelijke essays, waarbij steun gevonden wordt in de wetenschappelijke literatuur en waarbij speculatie onvermijdelijk is. Dit leidt hier en daar tot tegenspraak, hetgeen past in een wetenschappelijk discours. Het eerste hoofdstuk gaat hierin misschien nog wel het verst. Vanuit een evolutionair perspectief wordt een model geschetst voor het ontstaan van psychiatrische stoornissen (Van Hoof, 2008). Met dit hoofdstuk blijkt al meteen dat het *Handboek Functionele Psychiatrie* een ander perspectief kiest dan gebruikelijk is.

De laatste loodjes wogen ditmaal zwaarder dan de twee andere keren. Daarom ben ik het bestuur van Delta Psychiatrisch Centrum, Paul van Heugten en Wouter Teer, bijzonder erkentelijk dat zij mij in de gelegenheid stelden er enige tijd tussenuit te gaan, zodat onder meer dit boek met voortvarendheid zijn einddoel kon bereiken. Ik vond een gastvrij verblijf aan de Technische Universiteit München, in de psychiatrische kliniek van prof.dr. Hans Förstl, waar ik op de afdeling van dr. Werner Kissling en in het bijzonder dr. Stefan Leucht gedurende drie maanden aangename collega's vond, die mij een stimulerende werkomgeving boden.

En dan tot slot. Het merendeel van de hoofdstukken ademt de geest van de neuroscience. Dat was te verwachten. Kunnen we daarmee de wereld meer en beter verklaren? Vermoedelijk wel. De wereld wordt er evenwel niet minder kleurrijk door. In een hoofd waar 10^{11} neuronen met elkaar relaties aangaan, zijn dat meer mogelijkheden dan alle sterren aan de hemel. Het heelal in onze hersenen is op zijn minst even groot als het heelal buiten ons. Zonder gevoel is niet te leven en dat vindt in ons hoofd plaats. Het mooiste citaat in dit boek is daarom misschien wel van Tuinier en medewerkers (2008): 'Een brein, los van de context in al zijn verschijningsvormen, kent geen emotie.' Het mag gelden als het motto van dit boek.

Prof.dr. J.E. Hovens